

Oosterhout (NB) tijdens de Eerste Wereldoorlog

door

JAN SCHULTEN

Inleiding

De gemeente Oosterhout maakte in het begin van de twintigste eeuw een weinig florissante indruk. De armoede was groot en de huisvestingssituatie van de meerderheid van de bevolking was ronduit slecht. Kon er in het laatste kwart van de negentiende eeuw nog over sociale en economische vooruitgang gesproken worden, in het begin van de twintigste eeuw was daarvan weinig sprake meer. Stagnatie op allerlei gebied was troef.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd de Nederlandse krijgsmacht gemobiliseerd en werden veel legeronderdelen in Noord-Brabant ondergebracht. Dat had tot gevolg dat grote delen van de Brabantse bevolking met andere levensopvattingen geconfronteerd werden; die brachten volgens de bekende Brabantse historicus prof. dr. H.F.J.M van den Eerenbeemt, bij veel Brabanders zo'n schokeffect teweeg dat hun opvattingen over allerlei zaken sterk veranderden.¹

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was in Oosterhout het hoofdkwartier van het Veldleger gevestigd. Dat betekende een ware invasie van militairen met een verstoring van het dagelijkse leven in de Brabantse plaats als gevolg. Onder die militairen waren veel officieren, waardoor het contact met de bevolking zich over alle sociale lagen uitspreidde. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Oosterhoutse notabelen een grotere affiniteit tot de in hun plaats gelegeerde officieren hadden dan tot hun eigen plaatsgenoten uit de onderste sociale laag. Of die veronderstelling juist is en wat de consequenties daarvan waren, wordt later in deze bijdrage aan de orde gesteld.

Behalve met Nederlandse militairen kreeg Oosterhout ook met Belgische vluchtelingen te maken. Hoewel het er niet veel zijn geweest, geeft een nader onderzoek van de Oosterhoutse aanpak van deze vluchtelingenproblematiek toch een beter inzicht in de handel en wandel van de samenleving in een Brabantse plaats tijdens de Eerste Wereldoorlog.

In deze bijdrage wordt eerst de situatie waarin Oosterhout in 1914 verkeerde beschreven en de vraag beantwoord waarom het Veldleger nu juist Oosterhout als locatie voor zijn hoofdkwartier uitkoos. Na vervolgens de aanpak van de vluchtelingenproblematiek beschreven en geanalyseerd te hebben, wordt de samenwerking tussen de militaire en burgerlijke overheden onderzocht. Ging die samenwerking van harte, of stonden de beide partijen eigenlijk op voet van oorlog met elkaar?

Gedurende de mobilisatie was er in Oosterhout een intensief contact tussen de burgers en militairen. Het is de vraag of de daarmee gepaard gaande uitwisseling van ideeën in Oosterhout een schokeffect teweeg heeft gebracht, zoals Van den Eerembeemt in het algemeen veronderstelt.

De behandelde periode was voor Oosterhout zeer uitzonderlijk, waardoor het trekken van algemene conclusies over het leefklimaat met grote voorzichtigheid moet gebeuren. Wanneer dat in acht genomen wordt, biedt het doorlichten van een specifieke situatie mogelijkheden om tot een beter inzicht in de achtergronden van het sociale leven in Oosterhout te komen.

Oosterhout bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog

In 1914 telde de gemeente Oosterhout bijna 13.000 inwoners, waarvan driekwart in Oosterhout geboren en getogen was.² Van de totale bevolking was 97% rooms-katholiek, waarbij aangetekend moet worden dat de invloed van de geestelijkheid zich hoofdzakelijk beperkte tot de middengroepen. De liberale bovenlaag handhaafde zijn onafhankelijkheid ten opzichte van de kerk, terwijl de geestelijkheid voor de onderste laag van de samenleving, de bewoners van de Voorhei en het Bosch, weinig belangstelling toonde, omdat daaraan toch geen eer aan te behalen was. In de kern van de gemeente, toen soms ook nog Middelwijk geheten, woonde 41% van de totale bevolking, in de drie kerkdorpen, Den Hout, Dorst en Oosteind 27%, terwijl de Voorhei aan 10% en de buitengebieden aan 22% van de bevolking onderdak boden.³ De verschillende woongebieden waren relatief sterk van elkaar geïsoleerd, terwijl de Voorhei en 't Bosch zwak uitgedrukt door sociaal-zwakkeren bewoond werd.

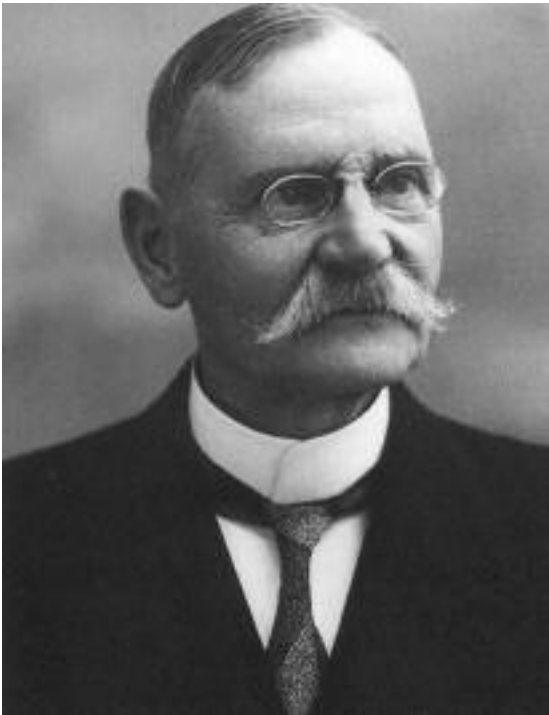
Voor het drinkwater was de bevolking aangewezen op pompen, putten en welwater dat *over het algemeen reukloos, helder van kleur en goed van smaak* was.⁴ De aansluiting op het waterleidingnet vond in 1922 plaats.⁵ Aansluiting op het openbare gasnet was alleen voor de betere standen in Middelwijk weggelegd; de lagere bevolkingsgroepen moesten voor het koken zich met kachels en petroleumstellen tevreden stellen en voor de verlichting van hun kleine en slechte huizen petroleumlampen gebruiken. Met de aansluiting op het openbare elektriciteitsnet werd in 1917 begonnen.

Het sterftecijfer in Oosterhout bleef gedurende de Eerste Wereldoorlog vrijwel constant; pas in 1919 was er een lichte verhoging.⁶ Dat laatste kan een gevolg zijn van de heersende Spaanse griep, maar in de bestaande bronnen wordt nergens vermeld dat de ziekte in Oosterhout hard toegeslagen heeft.⁷ Stierven er in 1918 nog 61 kinderen binnen hun eerste levensjaar, in 1919 was dat teruggelopen tot 57 per jaar. Mede op grond van deze laatste cijfers is het waarschijnlijk dat de Spaanse griep in Oosterhout weinig dodelijke slachtoffers heeft gekend.

In Oosterhout werd tijdens de Eerste Wereldoorlog de dienst uitgemaakt door een kleine groep notabelen, die, hoewel in meerderheid rooms-katholiek, ten opzichte van de katholieke kerk een vrij onafhankelijke positie innam. De kerk had vooral grote invloed op de lagere middenstand en de arbeiders; op de gegoede middenstand had zij minder greep.

1. Burgemeester jhr. T.R.J.B.Grotenhuis van Onstein.

2. Burgemeester F.M.A.J. ridder de van der Schueren.

Burgemeester tijdens de oorlogsjaren was jhr. T.R.J.B. Grotenhuis van Onstein. Deze was in 1897 op de burgemeestersstoel terechtgekomen en ging in 1917 met pensioen. Op 19 februari 1918 werd hij opgevolgd door F.M.A.J. ridder de van der Schueren.⁸

De burgemeester werd bij het besturen van de gemeente door twee wethouders bijgestaan, terwijl vijftien raadsleden het college van B&W controleerden.⁹ Nu viel dat laatste nog al mee, want van politieke activiteiten van de raad was weinig te bespeuren. Kenmerkend voor die politieke passiviteit is het feit dat van 1897 tot 1914 bij de gemeenteraadsverkiezingen maar twee keer gestemd moest worden, omdat de R.K. Kiesvereniging voor de Gemeente Oosterhout, bij afwezigheid van andere kiesverenigingen, de kandidatenlijst vaststelde. Aangezien de kiesvereniging ervoor zorgde dat er precies zoveel kandidaten als raadszetels waren, hoefde er op twee keer na, toen deze truc niet opging, nooit gestemd te worden.¹⁰

Deze gang van zaken maakt nog eens duidelijk dat in Oosterhout een kleine groep notabelen de dienst uitmaakte. Oosterhout was een typisch voorbeeld van een standenmaatschappij met een kleine bovenlaag, een niet al te grote gegoede middenlaag en een brede laag, bestaande uit de kleine middenstand en arbeiders. De bewoners van de Voorhei en het Bosch vielen daarbuiten en zouden pas in de jaren twintig van de twintigste eeuw in het blikveld van de politiek en de maatschappelijk relevante organisaties komen.

Voor de ordehandhaving waren er voor Middelwijk drie veldwachters beschikbaar, terwijl Dorst, Den Hout en Oosteind het er met een veldwachter moesten doen. Daarnaast was er voor inzet in heel Oosterhout nog een rijksveldwachter aanwezig. Bovendien waren er vier nachtwakers, want het brandgevaar was niet te onderschatten. Teneinde bij brand snel te kunnen ingrijpen was het brandweermateriaal gedecentraliseerd opgeslagen. Zo waren er in Middelwijk zes brandspuithuizen, onder andere in de Torenstraat en de Kloosterstraat.

Bevolkingsverloop in Oosterhout*

31-12-1913:	6520 (man)	6436 (vrouw)	Totaal: 12956
31-12-1914			
31-12-1915			
31-12-1916	6856 (man)	6762 (vrouw)	Totaal: 13618
31-12-1917	6963 (man)	6872 (vrouw)	Totaal: 13835
31-12-1918	6868 (man)	6887 (vrouw)	Totaal: 13755
31-12-1919	7016 (man)	6850 (vrouw)	Totaal: 13866

* Deze gegevens zijn ontleend aan de gemeenteverslagen. Van de jaren 1914 en 1915 waren geen gegevens aanwezig.

Oosterhout kende in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw hoofdzakelijk kleine ambachtelijke bedrijven en een agrarische sector.¹¹ Er was sprake van

een structurele werkloosheid en er waren, wanneer het basisonderwijs buiten beschouwing gelaten wordt, nauwelijks goede onderwijsvoorzieningen. Al met al nam Oosterhout in vergelijking met de andere Brabantse gemeenten op economisch en maatschappelijk gebied een van de onderste plaatsen in. Wegens de genoemde structurele werkloosheid trokken veel ongeschoolde arbeiders uit Oosterhout weg om in Duitsland als grondwerkers een karige boterham te verdienen. Door de Eerste Wereldoorlog verdween deze mogelijkheid, waardoor de armoede van de laagste klassen in Oosterhout nog eens extra toenam.

Het Nederlandse defensiebeleid

Nadat het in 1839 eindelijk met België tot een definitief vredesverdrag was gekomen, werd het uitgangspunt van het Nederlandse defensiebeleid de gewapende neutraliteit. Dit hield in dat Nederland bij toekomstige Europese conflicten neutraal zou blijven en die neutraliteit met de wapenen tot het uiterste zou verdedigen. Dat betekende dat aan de oostgrens, en de zuidgrens en langs de kust een mogelijke agressor tegengehouden moest worden. Zowel aan Duitsland, als aan Engeland, als aan Frankrijk werd duidelijk gemaakt dat Nederland geen enkele schending van de grenzen zou dulden en zonodig met militaire middelen hard terug zou slaan. Verdedigingslijnen, bestaande uit vestingen, forten en inundaties, waren van oudsher de ruggengraat van het Nederlandse verdedigingsstelsel.

De oorlogvoering in het laatste kwart van de negentiende eeuw had duidelijk gemaakt dat met een statische verdediging alleen geen succes meer te behalen viel en dat het kenmerk van de moderne oorlogvoering het beweeglijk optreden van mobiele veldlegers was. Vaste linies waren nog wel noodzakelijk om tijd te winnen, de echte overwinning moest met beweeglijke militaire operaties behaald worden. Het Nederlandse leger was een kader-militieleger, wat zeggen wil dat het hoofdzakelijk uit dienstplichtigen en een kleine kern beroepsmilitairen bestond. Teneinde bij een mobilisatie snel tot de formering van een veldleger te komen, werd in 1907 in Den Haag het hoofdkwartier van het Veldleger opgericht.¹²

Als reactie op de oplopende oorlogsdreiging besloot de Nederlandse regering op 31 juli 1914 tot het op voet van oorlog brengen van de krijgsmacht. Generaal C.J. Snijders werd bij Koninklijk Besluit tot opperbevelhebber van de land- en zeemacht benoemd en de mobilisatietelegrammen werden verzonden: 1 augustus 1914 was de eerste mobilisatiedag. Na de voltooiing van de mobilisatie had Nederland ongeveer een leger van 200.000 man op de been gebracht, bestaande uit een veldleger van vier divisies (95.000 man), bezettingstroepen (70.000 man), grensbewaking (10.000 man) en depottroepen (20.000 man). Het Veldleger bestond uit een hoofdkwartier, vier divisies en een cavaleriebrigade. De sterkte van een divisie was 23.000 man.

Op 3 augustus 1914 had het Veldleger zijn voorbereide afwachtingsopstelling ingenomen: een divisie aan de kust, een divisie ten oosten van de IJssel, een divisie in Noord-Brabant en een divisie als strategische reserve in de omgeving van Amersfoort.

Toen op 4 augustus 1914 het Duitse leger België binnenviel en de strijd een aanvang nam, bleek al gauw dat de Nederlandse neutraliteit gerespecteerd zou wor-

den. Het verloop van de strijd maakte duidelijk dat een mogelijke schending van de Nederlandse neutraliteit in Noord-Brabant of Limburg plaats zou kunnen vinden. Snijders besloot daarom tot een hergroepering van het veldleger. Op 10 augustus 1914 verplaatste hij het hoofdkwartier van het Veldleger van 's-Gravenhage naar 's-Hertogenbosch, terwijl hij zijn strategische reserve, de 4^e Divisie, in de omgeving van Tilburg positie liet kiezen.¹³

Conform het gestelde in de Oorlogswet werd voor de provincies Limburg, Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland ten zuiden van de Waal met ingang van 11 augustus 1914 de Staat van Oorlog afgekondigd.¹⁴ Dat betekende dat de militaire overheden extra bevoegdheden kregen om in burgerlijke aangelegenheden in te grijpen. Zo konden zij, wanneer de militaire noodzaak daartoe aanwezig was, wegen en bruggen voor het burgerverkeer afsluiten en censuur invoeren. Omdat de situatie aan de grens door het oorlogsverloop kritieker werd, werd voor een aantal grensgemeenten op 29 augustus 1914 de Staat van Beleg afgekondigd. Die gaf de militaire overheden nog grotere bevoegdheden. Belgische vluchtelingen en Belgische soldaten die hun heil in Nederland zochten, maakten een en ander noodzakelijk. Toen eind 1914 de rust aan de grens terugkeerde, werd de Staat van Beleg voornamelijk gebruikt bij de bestrijding van de welig tierende smokkelhandel.

Naarmate het Duitse leger steeds meer in westelijke richting zijn aanval voortzette en Antwerpen bedreigd werd, lag een neutraliteitsschending in West-Brabant en Zeeland meer voor de hand. De troepen in West-Brabant werden daarom versterkt en op 6 oktober 1914 werd het hoofdkwartier van het Veldleger naar de villa Mathilda aan de Keiweg in Oosterhout verplaatst.¹⁵

3. Villa Mathilda aan de Keiweg.

Vanuit Oosterhout kon de commandant van het Veldleger, wanneer dat nodig was, zijn troepen goed onder controle houden, terwijl voor het geval dat de strijd ongunstig verliep hij via Geertruidenberg op de Vesting Holland terug kon vallen. Bovendien was bij oefeningen in de achttiende en negentiende eeuw gebleken dat Oosterhout voor het onderbrengen van officieren volgens de toenmalige normen bijzonder goed geschikt was.¹⁶ Er waren veel hotels en pensions, terwijl de plaats zeer rijk met cafés gestoffeerd was. Het hoofdkwartier van het Veldleger bleef tot het einde van de Eerste Wereldoorlog in Oosterhout en zorgde voor extra bedrijvigheid, waarvan met name de middenstand profiteerde. De commandant van het Veldleger was luitenant-generaal G.A. Buhlman, die op 8 december 1915 door luitenant-generaal W.H. van Terwisga opgevolgd werd. Deze laatste bleef tot het einde van de mobilisatie commandant van het Veldleger.

4. Luitenant-generaal G.A. Buhlman.

5. Luitenant-generaal W.H. van Terwisga.

Het Rode Kruis Comité

Op 11 augustus 1914 gaf de Commissaris der Koningin van Noord-Brabant, mr. A.A.J. baron van Voorst tot Voorst, aan zijn burgemeesters opdracht plaatselijke Rode Kruiscomités op te richten en hem onmiddellijk te berichten hoeveel bedden beschikbaar waren, hoe de verpleging en verzorging van de patiënten geregeld was en hoeveel geld er bij de eerder gehouden Rode Kruiscollecte opgehaald was. De burgemeester van Oosterhout antwoordde al op 14 augustus 1914 dat er een comité

was opgericht. Voorzitter van het comité was de plaatselijke huisarts dr. H.C.M. Sluijters, secretaris was mr. Arn. baron van Oldeneel tot Oldenzeel, terwijl de echtgenote van de burgemeester, mevrouw Van Grotenhuis van Onstein van Berckel, en dr. J. van Liebergen, een andere Oosterhoutse huisarts, de leden waren.¹⁷

De burgemeester kon zijn Commissaris ook berichten dat er tachtig bedden beschikbaar waren voor de opvang van mogelijke oorlogsgewonden. In de Sint-Paulusabdij waren veertig bedden in gereedheid gebracht, terwijl de Onze Lieve Vrouweabdij vijftien bedden voor verpleging beschikbaar stelde.¹⁸ Verder konden in het R.K. Gasthuis vijftientig gewonden ondergebracht worden. Het R.K. Gasthuis drong op een financiële vergoeding aan, terwijl de twee abdijen alle onkosten voor hun eigen rekening namen. Omdat de gewondenopvang officieel onder auspiciën van het Internationale Rode Kruis plaatsvond, mochten de abdijen op hun gebouwen het Rode Kruissymbool aanbrengen, wat een garantie was voor het verschoond blijven van beschietingen en bezettingen door een mogelijke vijand. De collecte ten behoeve van het Rode Kruis, die op 2 augustus 1914 gehouden was, had f 231,- opgebracht.

Nadat de gewondenopvang gerealiseerd was, volgde op 26 augustus 1914 een inspectie door prins Hendrik, die voorzitter van de Nederlandse afdeling van het Rode Kruis was. Na zes weken bleek dat de gewondenopvang niet meer nodig was, want het werd steeds duidelijker dat de oorlogvoerenden de Nederlandse neutraliteit zouden respecteren. Als blijk van waardering voor de medewerking overhandigde Van Oldeneel tot Oldenzeel in opdracht van prins Hendrik op 14 januari 1917 aan de abt van de Sint-Paulusabdij het erekruis Pro Merito.

Belgische vluchtelingen

De Duitse inval in België op 4 augustus 1914 bracht een vluchtelingenstroom van Belgische burgers naar Nederland op gang. Naarmate de Duitse opmars in westelijke richting vorderde en de Duitse gewelddadigheden tegen de Belgische bevolking toenamen, zwol de stroom vluchtelingen aan. Uiteindelijk zochten ruim een miljoen Belgische vluchtelingen hun heil in Nederland en, vergeleken met de 6,3 miljoen inwoners die Nederland toen telde, waren dat wel erg veel 'asylzoekers'.¹⁹ Behalve burgers weken ook Belgische militairen naar Nederland uit. Deze moesten geïnterneerd worden om iedere schijn te vermijden dat Nederland niet neutraal zou zijn. De vluchtelingenproblematiek nam een dermate omvang aan dat de oplossing daarvan op landelijk niveau gevonden moest worden. Daarom werd op 21 september 1914 de *Centrale Commissie tot behartiging van naar Nederland uitgeweken vluchtelingen* onder voorzitterschap van F.W.C.H. baron Tuyll van Serooskerken geïnstalleerd.

Een gedeelte van de Belgische vluchtelingen kon in eigen onderhoud voorzien en vond onderdak bij familie of bekenden; de overgrote meerderheid daarentegen was armlastig en moest bij het vinden van onderdak geholpen worden.²⁰

Eind augustus 1914 was de Duitse opmars in westelijke richting zo ver gevorderd dat het Belgische leger zich binnen het vestingstelsel Antwerpen terugtrok. Toen de Duitsers zich voor de aanval op Antwerpen gereedmaakten, adviseerde op 6 oktober 1914 het gemeentebestuur van Antwerpen aan de bevolking om zich uit de

voeten te maken. Het advies werd massaal opgevolgd en op 7 oktober had ongeveer de helft van de bevolking de Scheldestad verlaten. Die dag kwam Antwerpen onder Duits vuur te liggen, waarna de rest van de bevolking de stad verliet. Op 10 oktober om 11.00 uur volgde de capitulatie van Antwerpen en nam de vluchtelingenstroom naar Nederland af. Veel burgers uit de omgeving van Mechelen kwamen via Antwerpen naar Nederland. Vooral Roosendaal en Bergen op Zoom kregen in die dagen zeer veel vluchtelingen te verwerken.²¹ Hoewel in Oosterhout verschillende Belgische vluchtelingen inmiddels bij familie en vrienden een tijdelijk onderdak gevonden hadden en het vluchtelingenprobleem niet speelde, kwam daar door de ontwikkelingen aan het front bij Antwerpen verandering in. Door de inkwartiering van Nederlandse militairen was de opnamecapaciteit voor Belgische vluchtelingen in Oosterhout overigens gering.

Marinus de Jong (1891-1984), een opmerkelijke vluchteling

Marinus de Jong was afkomstig van de Voorhei, waar zijn ouders een kruidenierszaak hadden. Hij was het vijfde kind uit een gezin van twaalf kinderen. Terugkijkend op zijn jeugd, vertelde De Jong in een interview over zijn geboorteplaats:

Zoals je weet, ben ik geboren in Oosterhout, op een midzomerdag van het jaar 1891. Niet in Oosterhout zelf, maar op een beruchte uithoek van de kleine stad, de Voorheide genoemd. In tegenstelling met de stadskern waar de gegoede burgerij en de notabelen woonden, was de Voorheide bevolkt met arbeiders, neringdoeners en herbergiers, alsook door een onbetrouwbaar allegaartje van landlopers, nietsnutten en zigeuners die daar aan de bosrand in woonwagens kampeerden, er steeds op bedacht bij onraad op de heide te vluchten....de Belgische grens was immers dichtbij.²²

Marinus de Jong was zeer muzikaal en kreeg zijn eerste pianolessen van de onderwijzer Martinus Mertens, die daarvoor *f* 0,25 per uur betaald kreeg. Dankzij de steun van de Oosterhoutse margarinefabrikant J. Verschure kon De Jong zijn pianolessen in Breda voortzetten en vervolgens aan het Koninklijk Vlaams Conservatorium in Antwerpen studeren. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog week De Jong naar Oosterhout uit. Hij begon onmiddellijk een orgelstudie, waarbij hij op het orgel van de Sint Jan oefende, in de hoop als organist de kost te kunnen verdienen.

Hoewel hij zich tot een uitstekende organist ontwikkelde, kwam daar weinig van terecht. De Koninklijke Oosterhoutse Harmonie verkeerde in die tijd in een van de vele terugkerende crises en De Jong kreeg het verzoek om het muziekgezelschap te vernieuwen. De werkende leden van de Harmonie waren met de vernieuwingsideeën van De Jong niet erg gelukkig en sloegen hun instrumenten kapot. De Jong gaf geen krimp, liet de instrumenten repa-

rereren en ging onverdroten verder. Na een jaar gaf hij er de brui aan, want de inzet van de werkende leden spoorde niet met zijn muzikale ambities. Volgens De Jong zou de nieuwe harmonie die hij voor ogen had, *Oosterhout Vooruit* gaan heten.²³ De musicus probeerde op allerlei manieren aan de kost te komen en hem was daarbij niets te min. *Een vriend van mij hielp mij toen aan werk in een bioscoop waar ik de, in die tijd nog stomme films, op de piano met improviseren moest begeleiden. Als er vechtpartijen in voorkwamen waarbij een schot gelost werd, moest ik de deksel van de piano oplichten en met een harde smak weer dichtklappen!*²⁴

Bij zijn komst in Nederland was De Jong door zijn vele werkzaamheden als musicus op de rand van een overspanning, die met een kort verblijf in de Sint-Paulusabdij en een streng leefregime overwonnen werd. Door zijn contact met de benedictijnen kwam De Jong met het gregoriaans in aanraking in welke muziekvorm hij verschillende composities maakte, die nog steeds worden uitgevoerd.²⁵ Als resultaat daarvan componeerde hij in 1915 de Missa Ave Maria. Links en rechts solliciterend en korte tijd in Amsterdam en Den Haag verblijvend, nam hij in 1917 zijn intrek in de woning van de conciërge van de benedictinessen. Na de oorlog keerde hij naar Antwerpen terug.

Op 8 oktober 1914 werd onder leiding van de burgemeester van Oosterhout het *Comité tot ondersteuning van Belgische vluchtelingen* opgericht, omdat een grote toestroom van vluchtelingen verwacht werd. Voorzitter van het comité werd wethouder P.C. Fick, terwijl secretaris en penningmeester respectievelijk J. Louwerse en P. van Etten waren.²⁶ Het comité bestond verder uit de volgende leden: mr. A.J.M. Smits (lid Eerste Kamer), A.P.J. van Etten (lid gemeenteraad), dr. J. van Liebergen (huisarts), J.J. Smits, Ant. van Loon, Jac. Bogaert, A. v.d. Corput en Huub v.d. Poll (lid gemeenteraad).²⁷ Bovendien werden aan het comité J. van Loon en A. van Leyden (2e secretaris) toegevoegd. Het comité werd door een Damescomité bijgestaan en opende een kantoor in de Gasthuisstraat.

Op 10 oktober 1914 werd aan het Centraal Bureau te 's-Hertogenbosch van de oprichting kennis gegeven met de volgende toelichting:

Naar algemeen gevoelen moest het hoofdstreven en doel van het comité daaraan zijn gericht om de beweging te leiden in geleidelijke banen, door de uitgewekenen onder te brengen in de gezinnen overeenkomstig stand en rang, zonder of met eene geldelijke toelage al naar gelang hunne financiële draagkracht, en de meest behoeftigen te herbergen in kloosters, gestichten en scholen.²⁸

In oktober 1914 arriveerden 206 Belgische vluchtelingen in Oosterhout, van wie de meesten op 9 en 10 oktober. In oktober 1914 waren ongeveer 1200 Belgische vluchtelingen in Oosterhout waarvan een derde armlastig was. Toen de strijd in Antwerpen voorbij was, werden zowel door de Belgische autoriteiten in het bezette gedeelte van België, als de Nederlandse regering de vluchtelingen opgeroepen om naar huis terug te keren. Zo verspreidde het Nederlandse ministerie van

Binnenlandse Zaken op 17 oktober een circulaire waarin de vluchtelingen opgeroepen werden om naar huis terug te keren, waarna die oproep nog eens op 6 november in de kranten herhaald werd. Afgezien van de veiligheidsproblematiek was het voor de armlastige Belgen verleidelijk om in Nederland te blijven, omdat daar de uitkeringen hoger waren.

De Nederlandse regering keerde per volwassen vluchteling 35 cent en per kind 20 cent voor voeding en onderdak per nacht uit, waarbij het de gemeenten vrijstond daarvan af te wijken. De financiële steun aan de vluchtelingen zorgde wel voor scheve ogen bij de Nederlandse werklozen, die minder steun uitgekeerd kregen. Uiteindelijk keerden in de loop van november 1914 de meeste Belgische vluchtelingen naar hun vaderland terug. Op 31 december 1914 waren er in Oosterhout nog 269 Belgische vluchtelingen, van wie er 172 bemiddeld en 97 armlastig waren.²⁹ Op 1 december 1916 waren er in Oosterhout nog 28 Belgische vluchtelingen zonder ondersteuning van rijkswege en 65 met ondersteuning van rijkswege. Aangezien meer dan de helft van de vluchtelingen in de Sint-Paulusabdij verbleef, speelde de vluchtelingenproblematiek in Oosterhout geen rol van betekenis meer.

Een bijzondere plaats bij het onderbrengen van vluchtelingen nam de Sint-Paulusabdij in. Als gevolg van de Franse anticlericale wetgeving waren in 1901 Franse benedictijnen naar Oosterhout uitgeweken en hadden daar een nieuwe kloostergemeenschap gevormd waaruit de Sint-Paulusabdij zou ontstaan.³⁰ Waren er aanvankelijk alleen Franse monniken in de abdij, in de loop der jaren traden steeds meer Nederlanders tot de kloostergemeenschap toe. Zo bestond de communiteit eind 1917 uit 42 leden, van wie er vijftien Nederlander waren.³¹ De Franse monniken die volgens de Franse wet dienstplichtig waren, kregen van de Franse regering opdracht zich naar Frankrijk te begeven.³² Hoewel de abt ertegen was, gingen uiteindelijk vijf monniken via Engeland naar Frankrijk om aan het front als brancardier hun militaire dienstplicht te vervullen. Twee van hen sneuvelden, terwijl drie monniken na de oorlog weer naar Oosterhout terugkeerden. Binnen de kloostergemeenschap was tussen de Nederlandse monniken en de Franse monniken een spanningsveld ontstaan, omdat de Fransen de Nederlanders te pro-Duits vonden.³³ De abt wist de gemeoederen te bedaren en de oorlog buiten het klooster te houden.³⁴

Begin oktober 1914 moest de gemeente Oosterhout zes broeders en 43 jongens van het juvenaat *Clercs de Saint Viateur* uit Westmalle onderdak verlenen. Voor deze bijzondere groep werd aan de abt van de Sint-Paulusabdij gevraagd om hen onder te brengen. Op de kloosterboerderij waren inmiddels al enkele Belgische gezinnen ondergebracht. De abt ging akkoord en de broeders en jongens van het juvenaat werden op de zolder van de abdij ondergebracht. Zij keerden pas op 12 en 14 december 1918 naar Westmalle terug. De Belgische gasten op de kloosterboerderij hadden weinig haast om naar hun vaderland terug te keren en vertrokken pas op 3 februari 1919.³⁵

In de abdij waren al op 26 augustus 1914 drie Belgische monniken gearriveerd. Zij waren in het klooster Maria-Laach door de oorlog verrast en hadden weinig behoefte de oorlog in gezelschap van hun Duitse medebroeders mee te maken. Een Duitse monnik die in Oosterhout terecht gekomen was, werd door zijn Franse medebroeders dringend aangeraden zijn biezen te pakken en naar een Duitse abdij te

gaan waar hij zich beter op zijn gemak zou voelen. Op 14 oktober 1914 kwamen nog eens acht monniken van de Sint-Andriesabdij van Brugge. Eind oktober 1914 telde de abdij een kleine honderd vluchtelingen, in december 1914 waren er nog veertig à vijftig. Tijdens de oorlog kwamen verschillende Belgische monniken bij hun medebroeders in Oosterhout op bezoek om zich geestelijk te laten inspireren. Van die gelegenheid maakten zij dan gebruik om via Engeland aan de andere kant van de frontlijn te komen en daar als aalmoezenier of brancardier aan het IJzerfront hun landgenoten te helpen.

Het hoofdkwartier van het Veldleger in Oosterhout

Op 1 januari 1917 bestond het Hoofdkwartier van het Veldleger uit een opperofficier, zeven hoofdofficieren, 33 subalterne officieren en ongeveer 130 onderofficieren en manschappen.³⁶

Overzicht officieren van het hoofdkwartier van het Veldleger³⁷

- 1 luitenant-generaal
- 2 kolonels
- 3 luitenant-kolonels
- 2 majoors
- 15 kapiteins/ritmeesters
- 18 luitenants
- 1 burger, gelijkgesteld aan de hoofdofficiersrang³⁸

6. Afdeling Verbindingsdienst van het Veldleger op de Markt in Oosterhout (1915).

7 Militairen van de verbindingsafdeling van het hoofdkwartier van het Veldleger voor hun bureau op de hoek van de Leijshoek en de Leeuwenstraat.

Voor de communicatie was bij het hoofdkwartier de Verbindingsafdeling van het Veldleger ingedeeld. De eenheid verzorgde hoofdzakelijk de telefoon- en telegrafieverbindingen, waarbij nauw met de PTT samengewerkt werd. Zo waren de telegrafisten in het telegraafkantoor in de Arendstraat geplaatst.

Voor de beveiliging van het hoofdkwartier van het Veldleger was steeds een infanteriebataljon beschikbaar dat regelmatig afgelost werd. Daarnaast waren in Oosterhout nog enkele andere kleine legeronderdelen gelegerd of gekantonneerd, zoals toentertijd de gebruikelijke term was. Deze legeronderdelen waren hoofdzakelijk in de kerkdorpen ondergebracht en telden in vergelijking met het hoofdkwartier een beperkt aantal officieren. Bovendien waren zij niet gedurende de gehele mobilisatieperiode in Oosterhout, zodat de invloed van hun officieren op de gang van zaken in Oosterhout beperkt is gebleven.

Behalve villa Mathilda had het hoofdkwartier nog enkele andere panden in gebruik genomen. Zo werden op Heuvel verschillende huizen als burelen voor het hoofdkwartier gebruikt.³⁹ Bovendien waren de brandspuithuizen in de Torenstraat en de Kloosterstraat door de gemeente ter beschikking van het Veldleger gesteld om als arrestantenlokalen te dienen.

Het dagelijks leven voor soldaten in zo'n hoofdkwartier is aanzienlijk comfortabeler dan bij de gewone gevechtseenheden. De legering was beter en de omgang met de officieren op het werk plezieriger. Daarbij komt nog dat het hoofdkwartier van het Veldleger zich niet verplaatste, wat voor iedereen aangenaam was. In de praktijk had dat tot gevolg dat de meer ontwikkelde soldaten op het hoofdkwartier terechtkwamen. Hierbij moet in aanmerking worden genomen dat het niveau van

8. Stafofficieren van het hoofdkwartier van het Veldleger in Oosterhout (1915).

de dienstplichtige soldaten sinds de invoering in 1898 van de algemene en persoonlijke dienstplicht gestegen was.⁴⁰ Soldaten die onhandelbaar waren of zich misdroegen, liepen een grote kans naar gevechtseenheden te worden overgeplaatst en hun bevoorrechte posities te verliezen. Van ongeregeldheden bij de soldaten, zoals in Tilburg, was in Oosterhout niets te bespeuren.⁴¹

De macht van de commandant van het Veldleger werd op 26 maart 1917 vergroot, toen voor Oosterhout bij Koninklijk Besluit de Staat van beleg van toepassing werd verklaard. Aangezien daarvoor geen militaire noodzaak was, lijkt het waarschijnlijker dat dit gebeurde in het kader van de bestrijding van de smokkelarij, zoals dat ook bij andere gemeenten het geval geweest was.⁴²

Burgerlijke en militaire autoriteiten

De sleutelfiguren bij de samenwerking van de burgerlijke en militaire autoriteiten in Noord-Brabant waren de commandant van het Veldleger, de Commissaris der Koningin (CdK) in Noord-Brabant en de burgemeesters. Een van de eerste acties die de CdK ondernam, was het doorgeven van een mededeling van de opperbevelhebber, generaal Snijders, dat bij oorlog de burgers zich niet in de strijd mochten mengen. Snijders sloot zijn mededeling af met:

Hetgeen in de laatste dagen zich nabij onze grenzen heeft afgespeeld, kan in deze als afschrikwekkend voorbeeld dienen.⁴³

Snijders refereerde met deze opmerking aan de Duitse represailles tegen de Belgische bevolking tijdens de Duitse opmars in 1914. In tegenstelling tot de geallieerde propaganda, die de Duitse gewelddadigheden als oorlogsmisdaden bestempelde, koos Snijders voor de Duitse opvatting dat de Belgische burgers zich buiten de wet geplaatst hadden, omdat zij zich niet aan het internationale oorlogsrecht hielden. Op 11 augustus 1914 wees de Commissaris zijn burgemeesters erop dat het verboden was gegevens over de Nederlandse troepen te publiceren. De burgemeester van Oosterhout reageerde daarop al de volgende dag met een brief aan Het Kanton.⁴⁴ Hierin schreef hij:

Naar aanleiding van een bij mij ontvangen schrijven van den Heer Commissaris der Koningin verzoek ik uwe medewerking om tegen te gaan dat er in deze gemeente, hetzij door middel eener courant, vlugschrift of wat bulletin of op wat wijze ook eenige publiciteit worde gegeven aan het aanwezig zijn, door of voorbijtrekken van Nederlandsche troepen. Elk bericht aangaande die troepen, onder wat voor vorm ook, moet beslist geweerd, daar de verspreiding van eenig bericht dienaangaande de verdediging van ons vaderland grootelijks afbreuk kan doen.⁴⁵

Op 17 augustus 1914 verzocht burgemeester Grotenhuis de in zijn gemeente aanwezige drukkers zich aan de gegeven richtlijnen te houden anders moest hij hen in opdracht van de Commissaris een publicatieverbod opleggen.

Hoewel de commandant van het Veldleger door de Staat van Oorlog, en later de Staat van Beleg, zeer grote bevoegdheden had in het domein van het burgerbestuur, probeerde hij toch in goed overleg met het gemeentebestuur zijn militair beleid gestalte te geven. Zo stelde hij in 1915 aan het gemeentebestuur voor om geen kermis te houden teneinde mogelijk drankmisbruik van zijn soldaten te voorkomen. Tijdens de raadsvergadering die aan het onderwerp werd besteed, bracht een der raadsleden naar voren dat men het leger zo vaak ter wille was geweest, dat een gebaar van Van Terwisga eigenlijk op zijn plaats was. Het gemeentebestuur besloot uiteindelijk toch dat er in 1915 geen kermis gehouden zou worden. Mocht er dan geen officiële kermis zijn, de praktijk was dat de werkgevers toch hun personeel vrijaf gaven en er vermoedelijk geen glas minder werd gedronken dan in andere jaren. Er zijn overigens geen aanwijzingen gevonden dat de zaak tijdens die niet-officiële kermisdagen uit de hand gelopen is.⁴⁶

Typerend voor de manier waarop de verschillende autoriteiten met elkaar omgingen, was de kwestie van de smerige arrestantenlokalen. In een brief van 20 maart 1916 schreef de burgemeester aan de commandant van het Veldleger dat de arrestantenlokalen die de gemeente ter beschikking van het Veldleger had gesteld, dermate smerig waren dat zij een gevaar voor de volksgezondheid vormden.⁴⁷ Wanneer dat niet snel veranderde, zou de gemeente beide lokalen niet meer ter beschikking stellen. De burgemeester vermeldde in zijn brief wel dat hij in opdracht van de gemeenteraad handelde. Zo werden de persoonlijke verhoudingen niet geschaad. Na afloop van de mobilisatie werden de beide lokalen op kosten van defensie gerenoveerd en aan de gemeente teruggegeven.

Een ander meer algemeen probleem was het meningsverschil tussen de vorderingen en de van rijkswege toegekende vergoedingen. Hoewel er veel landelijk in de Inkwartieringswet geregeld was, bleven er tal van zaken over waar de vergoedingen plaatselijk en ad hoc werden vastgesteld. Zo kregen de boeren in Den Hout en Oosteind van de kantonnementscommandant slechts f 22,- per 1000 kg geleverd stroo, terwijl zij bij verkoop aan particulieren daar f 28,- voor vingen. De boze boeren schakelden hun burgemeester in om de zaak in hun voordeel te regelen.

De regeling van de vordering van paarden was een andere activiteit waarbij de gemeente nauw betrokken was. In Oosterhout werden 329 paarden op 19 oktober 1914 voor vordering aangeboden; 78 paarden die eigenlijk ook 'dienstplichtig' waren, ontsprongen de dans, omdat zij drachtig waren. De paardenvordering verliep zonder problemen, hetgeen wijst op de gezagsgetrouwheid van de boerenbevolking.

In de Oosterhoutse gemeenschap liepen geruchten dat het hoofdkwartier van het Veldleger naar een andere locatie zou gaan. In de Oosterhoutsche Courant van 28 april 1917 werd daarover een badinerend artikel gepubliceerd waarin die geruchten als onzin werden afgedaan. Geheimhouding over deze kwestie was, volgens de krant, niet nodig omdat het al jaren algemeen bekend was dat het Veldleger zijn tenten in Oosterhout had opgeslagen.

Een bericht in het Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout op 29 april 1917 dat het hoofdkwartier van het Veldleger verplaatst zou worden, riep onmiddellijk een felle reactie van de commandant van het Veldleger op. In een brief aan de burgemeester werd erop gewezen dat berichten over de aanwezigheid of verplaatsing van het hoofdkwartier of andere troepen niet in de plaatselijke bladen mochten worden opgenomen.⁴⁸ De burgemeester werd verzocht de redactie van het Nieuwsblad te waarschuwen dat bij herhaling van een dergelijk berichtgeving strenge maatregelen zouden worden getroffen.

Het mag financieel voor onze gemeente een ramp zijn, dat het hoofdkwartier en de overige hier gelegerde troepen weggaan, vele brave ouders zullen dat tijdstip met dankbaarheid zien aanbreken, omdat een gevaarlijke, uiterst gevaarlijke tijd voor hunne dochteren voorbij is.

Wanneer men kon aangeven hoeveel jeugdige zielen in de laatste 2¹/₂ jaar bedorven zijn geworden, dan zou men van ontzetting terugdeinzen en de handen van verbazing in elkander slaan.

Laat ons dus hopen, dat als de troepen eenmaal den rug aan deze gemeente hebben toegekeerd, zij niet meer door andere zullen worden vervangen.

Er is nog een grooter belang voor den mensch dan alleen het belang van zijn portemonnaie.

Bron: Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout, 29 april 1917.

Aangezien in de kranten toch vrij regelmatig, zij het in algemene termen over het vertrek en de komst van eenheden gesproken werd, lijkt de felle reactie van Van Terwisga meer ingegeven te zijn door de kritiek op het gedrag van zijn soldaten.

Op 7 augustus 1917 bracht de Commissaris der Koningin in Noord-Brabant een bezoek aan Oosterhout. Tot zijn grote opluchting constateerde hij dat burgemeester Van Grotenhuis, die met zijn gezondheid sukkelde, op 1 mei 1918 met pensioen wilde gaan.⁴⁹ Over de inkwartiering schreef Van Voorst tot Voorst: *de langdurige inkwartiering heeft niet tot groote bezwaren aanleiding gegeven; men waardeert de finantieele voordeelen; de verhouding tusschen burgers en militairen is voortdurend goed.*⁵⁰

Gedurende de gehele mobilisatie was er in Oosterhout een goede verstandhouding tussen de burgerlijke en militaire autoriteiten. Hoewel zeker na het van kracht worden van de Staat van Beleg de burgerlijke autoriteiten eigenlijk niets te zeggen hadden, werd door beide partijen steeds vermeden tot het uiterste te gaan om zijn gelijk te krijgen.

Burgers en militairen

Teneinde op een mogelijke inkwartiering van militairen voorbereid te zijn, waren in Oosterhout lijsten opgesteld van mogelijke inkwartieringsadressen. Op die lijsten stond aangegeven welke adressen geschikt waren voor officieren, onderofficieren en manschappen en voor het onderbrengen van paarden. Bij het inkwartieren van manschappen ging uit oogpunt van discipline en controle de voorkeur uit hen in grotere groepen in fabrieksruimtes, scholen en dergelijke onder te brengen. In de praktijk bleek dat desondanks nogal wat onderofficieren en manschappen bij particulieren ondergebracht werden. Nadat de mobilisatie van het Nederlandse leger op 1 augustus 1914 een feit geworden was, zag het er aanvankelijk niet naar uit dat Oosterhout door de landsverdedigers overspoeld zou worden.

Dat er verandering in de lucht zat, bleek eind september 1914, toen de burgemeester van de commandant van het Veldleger het verzoek kreeg om voor officieren, onderofficieren en manschappen, en hun paarden onderdak te vinden. Op 27 september 1914 berichtte de burgemeester dat in het patronaat en het weeshuis honderd man en op enkele andere locaties 129 man ondergebracht konden worden.⁵¹ Voor het onderbrengen van de paarden waren 157 plaatsen beschikbaar.

Vergoedingen per dag voor inkwartiering zonder voeding:

- opperofficieren en hoofdofficieren	f 1,50
- subalterne officieren	f 1,-
- onderofficieren en manschappen	f 0,20
- paarden	f 0,10

Opmerking: wanneer voor soldaten ook in de voeding moest worden voorzien, bedroeg de vergoeding f 0,80.

Ook voor de officieren was er voldoende inkwartieringsruimte. Namens de commandant van het Veldleger kwam ritmeester J.A. van Gellicum persoonlijk een en ander controleren. Zijn enige bezwaar gold het pensioen Buitenzorg, waar er voor

9. Ingekwartierde militairen bij de familie J. Oomen, St. Janstraat, Oosterhout.

vijf officieren plaats gereserveerd was waarvan hij de kwaliteit ongeschikt vond voor de huisvesting van officieren.⁵² Nadat dit gecorrigeerd was, stond niets meer een verplaatsing van het hoofdkwartier van het Veldleger naar Oosterhout in de weg.

Uit de bovengenoemde inkwartieringslijsten blijkt dat in dezelfde straten zowel officieren, als onderofficieren, als manschappen ondergebracht waren.⁵³ Van een echte scheiding tussen de woongebieden van de sociale bovenlaag en de lagere klassen was weinig sprake. Hierbij wordt opgemerkt dat de Voorhei en het Bosch niet voor inkwartiering in aanmerking kwamen wegens het lage peil van de bewoners en de zeer slechte kwaliteit van hun huizen. Een en ander betekent dat er tussen de 'nette' burgerij en de militairen een nauw contact was.

Nadat het leger gemobiliseerd was, werd door de legerleiding de *Centrale Commissie voor Ontwikkeling en Ontspanning van de Gemobiliseerde Troepen* opgericht, die er voor zorgen moest dat de soldaten hun vrije tijd nuttig besteden zouden.⁵⁴ Er werden cursussen georganiseerd, terwijl sportwedstrijden, ontspanningsavonden en een rijdende bioscoop voor verantwoord vertier moesten zorgen. De realisatie van dat ambitieuze programma was vooral een taak van plaatselijke comités. Zo werd er ook in Oosterhout een *Plaatselijk Comité voor de Ontspanning en Ontwikkeling van in Oosterhout gekantonneerde militairen* opgericht. Voorzitter was mr. Arn. baron van Oldenzeel, bijgestaan door kapelaan G.C.A. Juten van de Sint Jan, die zich veel

moeite getroost had om het comité van de grond te krijgen, en kapitein P.H.A. de Ridder van het hoofdkwartier van het Veldleger als militair lid.⁵⁵ Juten was de drijvende kracht achter het organiseren van activiteiten door het comité. In 1916 werd hij benoemd tot pastoor in Willemstad; als waardering voor zijn activiteiten werd hij erelid van het comité. Volgens de geruchten dankte Juten zijn benoeming aan het gegeven dat hij als pastoor in Willemstad niets te doen had en hij zich geheel aan het historisch onderzoek van Brabant kon wijden, want ook op dat gebied was hij zeer actief.⁵⁶

Op 25 oktober 1914 werd in de zaal van het patronaatsgebouw de eerste ontspanningsavond georganiseerd. Het eerste gedeelte van het programma werd door twintig jongens van de jongensschool van de Broeders van Huybergen verzorgd. Voordrachten en liederen zorgden voor het vertier. Het tweede gedeelte van het programma werd door het Oosterhoutse zangkoor Aurora verzorgd, waarbij de reeds genoemde Oosterhoutse musicus en componist Marinus de Jong achter de piano zat. Tijdens de uitvoering was ook luitenant-generaal G.A. Buhlman even aanwezig. Van Oldeneel tot Oldenzeel maakte van die gelegenheid snel gebruik om Zijne Excellentie in warme bewoordingen toe te spreken. Het verslag van die avond in het *Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout* was zeer lovend. Volgens de krant waren die avond veel officieren aanwezig, over de soldaten werd met geen woord gerept. Dat laatste maakt duidelijk dat krantenberichten over dergelijke gebeurtenissen met grote voorzichtigheid gebruikt moeten worden. Zij zijn bijzonder nuttig om te reconstrueren wat er gebeurde, maar geven weinig uitsluitsel over de echte vrijetijdsbesteding van de soldaten.

In het Kanton van 20 december 1914 wordt verslag gedaan van een andere succesvolle avond van het Comité Ontspanning en Ontwikkeling, waarop majoor Carpentier Alting met lichtbeelden een voordracht over Bali had gehouden. De avond vond plaats op 16 december. De krant berichtte ondermeer:

Met eenige kiekjes uit het militaire leven in Indië werd deze voordracht besloten. Het laatste vertoonde het portret van den wakkeren, doortastenden Gouverneur-Generaal v. Heutz, de man aan wien het moederland zoo enorm veel verplicht is.

Ook de Oosterhoutse Rederijkerskamer “Geestbeschaving” liet zich niet onbetuigd en organiseerde op 27 december 1914 en 3 januari 1915 uitvoeringen voor burgers en militairen.

Tijdens de mobilisatiejaren trad Aurora regelmatig voor de militairen op. Vaak vond dat in de patronaatszaal plaats, volgens de kranten altijd met groot succes. Zo berichtte de Dongensche Courant op 5 mei 1915 dat Aurora met begeleiding van Marinus de Jong en met medewerking van zangeres Olivier in de patronaatszaal onder andere de volgende liederen ten gehore had gebracht: *Morgenhymne* van G. Henschel, *Alzijn* en *Moet je varen* van J.H.J. Verhulst, *Lenteliedje* van Bart Verhallen en *Van 't Kloosterken* van Hallebroeck. De organisatoren en de media vonden het een prachtig programma, de soldaten zullen het mogelijk anders beoordeeld hebben. Een groot succes was het optreden van korporaal J.P.H.P. Clinge Doorenbos, die toen

aan het begin van zijn kunstenaarsloopbaan stond. Andere plaatsen waar regelmatig uitvoeringen plaatsvonden waren de tuin met muziekschelp van hotel Koppelpaarden en de tuin eveneens met muziekschelp van de Oosterhoutse Sociëteit “De Eendragt”.⁵⁷ Behalve de Oosterhoutse Koninklijke Harmonie verleenden militaire muziekkorpsen regelmatig belangeloos hun medewerking aan de uitvoeringen.⁵⁸

De vele activiteiten die het comité ter hand nam, werden vrijwel iedere week in zeer positieve zin in het nieuws- en advertentieblad, de Oosterhoutsche Courant, die door Louis Vermijs uitgegeven werd, uitgebreid verslagen. De meeste besprekingen waren van de hand van Jos Taymans, een soldaat-telegrafist van het hoofdkwartier van het Veldleger. Als telegrafist was Taymans werkzaam in het postkantoor in de Arendstraat, dat tegenover de drukkerij van Vermijs lag, waardoor een goed persoonlijk contact mogelijk was. Taymans voelde zich nauw betrokken bij de activiteiten van het comité. Het gegeven dat de bovengenoemde activiteiten gedurende de hele mobilisatieperiode doorgingen en luitenant-generaal Van Terwisga regelmatig van zijn belangstelling blijf gaf, is een indicatie dat de verhouding tussen burgerij en militairen goed was.⁵⁹ De sportwedstrijden die onder auspiciën van het comité plaatsvonden, werden meestal door officieren georganiseerd. De verslagen van de uitvoeringen geven een goed inzicht in het soort amusement dat toen geboden werd. Of dat amusement daadwerkelijk bij de soldaten insloeg, is niet zondermeer te zeggen; daarnaar moet meer onderzoek verricht worden, waarbij de activiteiten van de Comités voor Ontspanning en Ontwikkeling in andere plaatsen onderling met elkaar vergeleken moeten worden.

Verenigingsleven in Oosterhout tijdens de oorlog

Omstreeks 1914 waren er in Oosterhout nog geen ontspanningsverenigingen voor de onderkant van de samenleving. Een zekere welvaart was nodig om de contributies te kunnen betalen en zoals de vele statieportretten uit die tijd laten zien, moest men over een keurig, liefst driedelig kostuum kunnen beschikken. Daarbij kwam bovendien dat de aspiranten bij de meeste verenigingen aan een ballotage onderworpen moesten worden om lid te kunnen worden. Uiteindelijk wilde men in het verenigingsleven alleen onder ‘ons soort mensen’ verkeren. In de minstandenmaatschappij die Oosterhout toen was, werd het lidmaatschap van bepaalde verenigingen aan de plaats op de sociale ladder gerelateerd. Het was tevens een mogelijkheid om op die ladder een treetje te stijgen.

Sociëteit “De Eendragt”

Eén van die verenigingen was de Sociëteit “De Eendragt”. De vereniging was in 1841 opgericht en was *Eene Vriendschappelijke Vereeniging tot uitspanning en bevordering van gezellig verkeer*.⁶⁰ Bij de oprichting van de vereniging waren 28 Oosterhoutse notabelen lid, in 1914 waren het er ongeveer zeventig. In 1843 kocht de vereniging een pand in de Kerkstraat met een daarbij behorende tuin. De Oosterhoutse Koninklijke Harmonie concerteerde regelmatig in de tuin, maar moest dat in 1904

beëindigen. Hotel de Harmonie met zijn concertzaal werd verkocht, waardoor de Harmonie zijn eigen concertzaal kwijt raakte, en onderdak kreeg bij Aurora in de zaal van hotel Koppelpaarden.⁶¹ Aangezien de Harmonie als tegenprestatie enige concerten in Koppelpaarden moest verzorgen, gingen de uitvoeringen in de tuin van de sociëteit voorlopig niet door.

Het elite karakter van de sociëteit in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw blijkt uit de samenstelling van de verschillende besturen en de ledenlijst.⁶²

Enkele voorzitters

11 mei 1900 - 6 mei 1910	Jhr. T.B.F.R. van Grotenhuis van Onstein*
6 mei 1910 - 20 mei 1910	Mr. Arn. baron van Oldeneel tot Oldenzeel
20 mei 1910 - 16 april 1915	F.T. van der Maden**
16 april 1915 - 19 aug. 1919	A.J. van Eekelen***

* burgemeester, ** industrieel, *** notaris

Het gegeven dat de Oosterhoutse elite lid van de sociëteit was, betekende niet dat het de vereniging voor de wind ging; allerlei acties waren nodig om de kas te spekken. Zo werd in 1912 besloten dat de accommodatie voor f 80,- per dag voor feestelijke gelegenheden en vergaderingen gehuurd kon worden. Veel leverde het allemaal niet op, maar er was beter weer op komst, want de Eerste Wereldoorlog kwam eraan. Door de mobilisatie kreeg Oosterhout een toestroom van militairen, onder wie veel officieren, te verwerken. Zoals in het verleden meer gebeurd was, gingen de deuren van de sociëteit voor die officieren wagenwijd open.⁶³ In 1914 meldden zich ruim veertig officieren als buitengewoon lid aan. Vóór de Tweede Wereldoorlog waren er geen officiersmesses en waren de officieren voor hun sociale contacten in hun garnizoenen op de daar aanwezige burgersociëteiten aangewezen.⁶⁴ Het is daarom niet verwonderlijk dat de officieren na hun aankomst in Oosterhout onmiddellijk voor de deur van de sociëteit stonden.

De penningmeester van de sociëteit was tot het einde van de mobilisatie uit de problemen en de Eerste Wereldoorlog werd een zegen voor de sociëteit. In samenwerking met het Oosterhoutse Comité Ontspanning en Ontwikkeling voor militairen werden in de tuin van de sociëteit regelmatig concerten gegeven. De verjaardagen van prins Hendrik en koningin Wilhelmina, respectievelijk op 2 augustus en 31 augustus werden met grote luister gevierd. Een hoogtepunt tijdens de oorlogsjaren was het bezoek van koningin Wilhelmina op 17 mei 1916, die voor een inspectie van de troepen in Oosterhout was. Na die inspectie was er een ontvangst in de sociëteit, waarbij de stafmuziek van het 5^e Regiment Infanterie voor de muzikale omlijsting zorgde. Tijdens de bijeenkomst stelde luitenant-generaal Van Terwisga verschillende officieren aan Hare Majesteit voor, waarbij die eer ook bestuursleden van de sociëteit te beurt viel.

10 Inspectie op 17 mei 1917 door koningin Wilhelmina van de troepen van het Veldleger op de markt in Oosterhout.

Luitenant-generaal Van Terwisga herinnert zich:

Een onvergetelijke dag was het, toen Hare Majesteit, troepen der IVe Divisie geschouwd hebbende, ook aan het Hoofdkwartier van het Veldleger te Oosterhout de eer van Haar bezoek gaf, zich bij alle Afdeelingen (bureaux) op de hoogte stelde van den te verrichten arbeid en daarin zoo bijzonder veel belang stelde.

Nu was in de standplaats van het Hoofdkwartier steeds een Bataljon Infanterie en een Regimentsmuziekkorps aanwezig. Een zeer ijverig plaatselijk Comité voor Ontwikkeling en Ontspanning had daar doelmatige (en dan ook druk bezochte) cursussen georganiseerd.

Hare Majesteit vroeg of dien avond ook onderwijs werd gegeven.

Doch het was Woensdag en op Woensdag waren er geen cursussen, doch werd er, bij goed weer, concert gegeven in den tuin van de Sociëteit, die dan voor alle militairen van het kantonnement toegankelijk werd gesteld. Dit concert wenschte Hare Majesteit weleens bij te wonen. En aldus geschiedde.

Het was een prachtige Mei-avond. De tuin was stampvol. Op een klein hoogtetje waren, in het gras, voor Hare Majesteit en Haar gevolg eenige stoelen neergezet. De muziek van 7 R.I. bracht een heel opgewekt programma ten gehoor. De troep (een Bataljon van 18 R.I.) lag, voor zoover geen banken beschikbaar waren, in het gras. Het was een schilderachtig tafereel.

Blijkbaar bekoorde het de Koningin dan ook bijzonder, want Zij dacht niet aan opstaan. In de pauze had Zij zich verschillende personen doen voorstellen en gaf aan ieder een bewijs van Haar belangstelling: de Directeur van het Vrijwillig Bataljonsmuziekkorpsje werd niet vergeten en straalde van

genot, toen H.M. hem woorden van waardeering toesprak over hetgeen hij - soms ook buiten zijn gewonen dienst - deed om in den troep een opgewekten geest te bewaren.

Na afloop van het concert verrees Hare Majesteit en de meer dan 1000 mannen stonden, in ongedwongen samenzijn, in dien tuin eerbiedig bijeen ten afscheid. Maar Hare Majesteit vertrok nog niet! Zij begaf zich te midden van den samengepakt drom soldaten, waarin zich naar gelang Zij voortschreed, een smalle gang vormde. En zij bleef nog geruimen tijd in hun midden, dan rechts een eind gaande en dan weer links, maar onvermoeid die mannen toesprekende, hun vragende naar hun belangen, naar hun gezinnen, naar hun bedrijven, naar hun welvaren. En die mannen antwoordden met een openhartigheid en een vrijmoedigheid, welke door den eerbiedigen toon en de correcte houding blijk gaven, dat zij *goede soldaten* waren, die *beseften* met hun Koningin te spreken.

Ten slotte vertrok dan in den reeds laten avond Hare Majesteit naar Geertruidenberg (naar Haar treinrijtuig, Haar "woonwagen!"), zeer tevreden over hetgeen Zij had ondervonden. Op Haar vraag wat dit nu voor landslieden waren, deelde ik Haar mede, dat het een Bataljon van het overwegend sociaal-democratische 18 R.I. was. Hetgeen Haar in den mond gaf den uiting: „Wat zijn dat vriendelijke menschen.”⁶⁵

In het jaarverslag van de sociëteit staat over dat koninklijk bezoek bezoek ondermeer:

Den tuin was, (zoover dit noodig was), voor de ontvangst van H.M. in orde gebracht, door het Comité tot Ontwikkeling en Ontspanning der alhier gekantonneerde Troepen. Zonder opsmukking, kon men 'n zeker cachet waarnemen, waardoor voor de zoveelste maal bewezen werd, dat zulks in goede handen was en dit Comité er bizonder goed slag van heeft, dergelijke zaken naar wensch te doen slagen. Een woord van hulde aan dit Comité is dan wel op zijn plaats.⁶⁶

De sociëteit bloeide als nooit tevoren en door de ruime financiële middelen konden verbeteringen aan het sociëteitsgebouw aangebracht worden en een nieuw biljart gekocht worden. De politieke kleur van de leden blijkt uit de reactie van de sociëteit op de zogenaamde mislukte revolutiepoging van Troelstra in 1918. Het jaarverslag meldde hierover:

Zoals bijna overal in den lande, wilde ook onze Gemeente zijn vreugde uiten, over de mislukking van 'n poging tot opwekking eener Revolutie (op touw gezet door de S.D.A.P. & haar trawanten) en tevens gehechtheid betuigen aan Regeering & Vorstenhuis. Den dag van Decr. werd hiervoor uitgekozen. Nadat in den namiddag een zeer goed geslaagde optocht was gehouden werd in de verschillende cafés de feestvreugde voortgezet & daarna ook in de Soos. Een

strijke van 't 5de Reg. was in een wip door eenige jongelui opgetrommeld, hetwelk er de noodige stemming inbracht & de danslustigen volop gelegenheid gaf, zich naar hartelust te amuseeren. Als men nagaat, dat ten 5 uur in den morgen de laatste feestgangers nog niet vertrokken waren, kan men begrijpen, dat de feestelijke stemming er ten volle inzat.⁶⁷

Vanaf 1919 bleven de financiële problemen voor de sociëteit toenemen, waardoor het pand en de tuin uiteindelijk in 1935 verkocht moesten worden. De nieuwe eigenaar werd het kruideniersbedrijf De Gruyter uit 's-Hertogenbosch, dat er een van zijn filialen vestigde. Dat betekende dat het hele gebouw afgebroken moest worden om vervolgens als winkelpand te worden opgebouwd.⁶⁸ De bovenverdieping werd voor vijftieng jaar vrij van huur aan "De Eendragt" ter beschikking gesteld.⁶⁹

Liedertafel "Aurora"

Het Koninklijk Toonkunstkoor Aurora werd onder de bovengenoemde naam op 25 februari 1881 opgericht en begon met 53 leden: 22 zangers en 31 contribuerende leden. Het was een herenkoor en de leden werden geballoteerd. Niet zozeer het stemgeluid, maar de plaats in de Oosterhoutse sociale pikorde was van doorslaggevende betekenis, waardoor de *heffe des volks* buiten de deur kon worden gehouden. Van 1902 tot 1922 was de Oosterhoutse prominent Ch. Frencken president (voorzitter) van het koor.⁷⁰

11. Viering 25-jarig bestaan in 1906 van de Liedertafel 'Aurora' in de tuin van de Sociëteit "De Eendragt".

Met *ups and downs* - er waren onder andere problemen over het gebruik van de concertzaal met de eigenaresse van het hotel Koppelpaarden de weduwe M. van Riel, brak ook voor Aurora de Eerste Wereldoorlog aan.⁷¹ Nadat de activiteiten van het koor in de maanden augustus en september door de oorlogsomstandigheden tot stilstand waren gekomen, klaarde in oktober 1914 de lucht weer op. Op verzoek van mr. Arn. baron van Oldeneel tot Oldenzeel ging Aurora in zee met het Comité Ontspanning en Ontwikkeling van in Oosterhout gekantonnerde militairen en werden regelmatig uitvoeringen voor de militairen verzorgd. Dit ging de hele mobilisatieperiode door.

Een ooggetuige aan het woord

Doch begin October ontving het Bestuur een schrijven van het Comité, dat zich ook hier gevormd had, teneinde aan de gemobiliseerde en alhier gekantonnerde troepen eenige nuttige en genoeglijke avonden te verschaffen, en waarvan de heer A. Baron van Oldeneel voorzitter was. Aurora werd daarin uitgenodigd reeds de volgende week de komende reeks soirées te willen openen, welke zouden worden gegeven in het patronaatsgebouw. Het verzoek werd graag ingewilligd, en onze oud-stadsgenoot Marinus de Jong, die, wegens het bezetten der stad Antwerpen door de Duitschers, als vluchteling in Oosterhout verbleef, zou worden gevraagd om aan de piano zijn medewerking te verleenen. Deze uitvoering is later door meerderen gevolgd, en is de begin-oorzaak geworden van een gunstige wending in het leven van Aurora, waarvan wij straks hopen te gewagen.

Bron: L.W. van Loon en P.H. Akkermans, Gedenkboek Liedertafel AURORA 1881-1931 (Oosterhout, 1931), 62-63.

Na het conflict met de eigenaresse van hotel Koppelpaarden had Aurora in het Neerlandsch Koffiehuis op de Markt onderdak gevonden. Regelmatig werd tijdens de ledenvergaderingen van Aurora aan de orde gesteld dat de zaal eigenlijk te klein was en men het liefst weer naar hotel Koppelpaarden terugkeerde. De samenwerking van Aurora met het Comité Ontspanning en Ontwikkeling leidde ertoe dat Van Oldeneel tot Oldenzeel de belangen van Aurora ging behartigen wat een aanwas van nieuwe leden tot gevolg had. Het Comité, dat goede contacten met de weduwe M. van Riel, de eigenaresse van Koppelpaarden, had, bemiddelde en Aurora en de Wed. van Riel kwamen weer *on speaking terms*. Voorlopig bleef Aurora in het Neerlandsch Koffiehuis repeteren en vergaderen. Behalve de activiteiten voor het Comité Ontspanning en Ontwikkeling bleef Aurora ook andere concerten verzorgen. Zo werd op 17 juni 1917 aan een concours in Amsterdam deelgenomen, waar, ondanks zware tegenstand, een derde prijs A behaald werd. Teneinde de uitslag zo snel mogelijk te vernemen had zich in de nacht van 17 op 18 juni een grote groep belangstellenden voor het telegrafiekantoor in de Arendstraat verzameld. De Oosterhoutsche Courant berichtte daarover op 23 juni 1917:

Tegen twaalf uur in de nacht verzamelde zich voor het bureau van ons blad een gezellige menigte, die mede gelokt door het heerlijke van een koele zomernacht na het benauwende van een tropischen dag, van lieverlede aangroeide waardoor een drukte in de Arendstraat ging heerschen als alleen bij buitengewone gebeurtenissen het geval is. Meermalen richtten zich de blikken naar het Telegraafkantoor of vragen aan de daar aanwezige telegrafisten van wie het groote nieuws moest komen. En werd het geduld ook op groote proef gesteld, het publiek werd niet ongeduldig, maar bleef kalm en rustig wachten. We gelooven dat het zelfs, indien het noodig was geweest, gaarne de nacht vóór ons bureau had willen doorbrengen.

Eindelijk om ongeveer één uur in de nacht werd ergens op het telegraafkantoor een lamp aangestoken en aller oogen richtten zich naar het verlichte venster, alsof men door de ruiten en gordijnen heen de komende tijding wilde vernemen. Een militair, we konden op den afstand waarop we ons van hem bevonden, in het donker niet onderscheiden of hij sterren of strepen droeg, maar 't was waarschijnlijk iemand van de genie, legde zijn oor te luisteren om uit het tikken van het telegraaf toestel te vernemen hoe de uitslag was geweest. Doch hoewel met een "ssst" eenige malen stilte was gecommandeerd gelukte dit blijkbaar niet.

Eindelijk te 1.15 in de nacht kwam een militair naar buiten met een telegram voor ons bureau. Onmiddellijk werd de inhoud overgebracht op papier, hetwelk aan de buitenzijde van ons bureau werd uitgehangen. Bij het licht van een fietslantaarn werd daarop de inhoud door een der aanwezigen hardop aan "den volke" voorgelezen, die verblijd over den gunstigen afloop daarop huiswaarts en bed toe ging.⁷²

Bij hun terugkeer in Oosterhout werden de volgende dag de zangers als ware helden binnengehaald. Toen het koor in Oosterhout uit de stoomtram stapte, stond bij de Oude Brouwerij aan de Bredaseweg de stafmuziek van het 5^e Regiment opgesteld, dat er vrolijk op los blies en de overwinnaars naar het stadhuis begeleidde, waar zij door de burgemeester gehuldigd werden. Daarna ging het in optocht voorafgegaan door de Koninklijke Harmonie en *omstuw'd door een massa volk naar het repetitielokaal waar Aurora achtereenvolgens gehuldigd werd door Amicitia van Den Hout, Oosterhouts Muziekkorps, Comité tot ontw. en ontsp., Noorderkwartier, "Toujours Gai", Geestesbeschaving en den Heer de Graaf, den eigenaar van Neerlands Koffiehuis, wier woordvoerders alle onder het aanbieden van keurige kranzen in bezielende woorden Aurora hulde brachten met het behaalde succes in Amsterdam.*⁷³

In 1918 kwam na het vertrek van de militairen de zaal van Koppelpaarden weer ter beschikking. De Eerste Wereldoorlog betekende voor Aurora de aanzet tot een nieuwe toekomst. Er waren nu negentig werkende leden en de toekomst zag er zonnig uit. De aanwezigheid van de gemobiliseerde militairen tijdens de oorlogsjaren met de daarmee gepaard gaande activiteiten had Aurora uit een impasse gehaald en weer in de vaart der volkeren gebracht.

12. De Leijsenhoek met de hotels Koppelpaarden, Hildebrand en Hotel Neuf.

Koninklijke Harmonie Oosterhout

De Koninklijke Harmonie Oosterhout werd op 20 september 1842 opgericht en kreeg in 1871 het predicaat ‘Koninklijk’.⁷⁴ Vanaf de oprichting werkte de Harmonie nauw samen met de Sociëteit “De Eendragt”. Hoewel de Koninklijke Muziekvereniging “De Harmonie” vrolijke melodieën ten gehore bleef brengen, waren er omstreeks 1900 steeds meer dissonanten te horen. Het spanningsveld tussen het bestuur en de ‘werkende leden’ en de droevige financiële toestand van de Harmonie zorgden ervoor dat de Harmonie een kwijnend bestaan leidde. Over de periode van de Eerste Wereldoorlog zijn geen verenigingsstukken bewaard gebleven, of wat waarschijnlijker is, werden die in het geheel niet gemaakt. Volgens het jubileumboek *Grepen uit 175 jaar Koninklijke Harmonie Oosterhout* was de oorzaak van de malaise vermoedelijk dat de werkende leden zich niet meer door de notabelen die in het bestuur de touwtjes in handen hadden, wilden laten ringeloren. Aan die ongewenste situatie kwam een einde toen het bestuur in 1928 echt vernieuwd werd en de notabelen hun machtspositie verloren.

Ondanks het gebrek aan bronnen kan toch, zij het met veel reserves, door middel van krantenonderzoek enige helderheid over de periode 1914-1918 verkregen worden. Het Oosterhoutse establishment was weinig gelukkig met de teloorgang van de Koninklijke Harmonie en probeerde met behulp van de vereniging *Oosterhout Vooruit* de harmonie weer op gang te krijgen. *Oosterhout Vooruit* was een van de vele

verenigingen die omstreeks 1900 in Nederland ontstonden en activiteiten ontwikkelden om de eigen plaats te promoten en daardoor toeristen aan te trekken.⁷⁵ Uit deze verenigingen zouden later de verenigingen voor vreemdelingenverkeer of zoals zij beter bekend zijn, de VVV's ontstaan. Op de vergadering van *Oosterhout Vooruit* werd op 29 mei 1915 de vraag aan de orde gesteld hoe het nu verder met de Koninklijke Harmonie moest.⁷⁶ De vraag doet vreemd aan, omdat er zonder enige gêne over de gang van zaken bij een andere vereniging gesproken werd. Een verklaring voor deze vreemde gang van zaken kan zijn dat de Oosterhoutse elite in beide verenigingen een dominante rol speelde, waardoor zonder moeite aangelegenheden van beide verenigingen in een en dezelfde vergadering besproken werden.

Van *Oosterhout Vooruit* was E.W. Fick de voorzitter en A.J. de Grauw secretaris. Er werden krachtige maatregelen genomen en Marinus de Jong werd tot directeur (dirigent) benoemd. Van de werkende leden van de Koninklijke Harmonie gingen zeven leden naar de nieuwe formatie over, waar zich inmiddels 35 nieuwe leden hadden aangemeld. Op vrijdag 25 juni 1915 was de eerste repetitieavond. De Jong stortte zich vol ijver op zijn nieuwe taak en al gauw kon er een uitvoering worden gegeven. Voor zijn werk kreeg hij een jaarsalaris van f 400,-.⁷⁷

Op de ledenvergaderingen van *Oosterhout Vooruit* bleef het voortbestaan van de kwijnende Koninklijke Harmonie een regelmatig terugkerend gespreksonderwerp. Over het opheffen van de Harmonie verschilden de meningen, zodat de kwestie zich voort sleepte. De nieuwe formatie trad onder de naam van Oosterhoutsch Muziekkorps op, terwijl de Koninklijke Harmonie geen toon meer voortbracht en kennelijk alleen nog uit een bestuur bestond. Verwarrend in de krantenberichten is dat de Koninklijke Harmonie en het Oosterhoutsch Muziekkorps regelmatig door elkaar gehaald worden. Zo waren volgens de Oosterhoutsche Courant van 4 maart 1916 E.W. Fick en A.J. de Grauw respectievelijk voorzitter en secretaris van de Koninklijke Harmonie. Het is overigens niet onmogelijk dat Fick en De Grauw zowel in het bestuur van de Koninklijke Harmonie, als in dat van *Oosterhout Vooruit* zaten. Door de burgemeester en wethouder P.C. Fick werd er bij het zittende bestuur van de Koninklijke Harmonie op aangedrongen alles in het werk te stellen om de Harmonie te laten voortbestaan. Na het vertrek van De Jong werd op 21 april 1917 J.L. Kroes de nieuwe directeur van het Oosterhoutsch Muziekkorps.

Dat uiteindelijk aan alle verwarring een definitief einde is gekomen, blijkt uit de aanbieding van een groot muziekfeest aan de Koninklijke Muziekvereniging "Harmonie" door "Oosterhout Vooruit" *Vereeniging tot bevordering van Handel, Nijverheid en Vreemdelingenverkeer*.⁷⁸

Onderlinge verhoudingen en gezamenlijke acties

De goede verhoudingen tussen de Oosterhoutse burgerij en de in Oosterhout gelegeerde militairen werd keer op keer met nadruk naar voren gebracht. Bij een zanguitvoering voor de militairen op 23 december 1914 bracht de president van Aurora, Ch. Frencken, in een toespraak naar voren dat hij om twee redenen zijn zangers graag voor dergelijke uitvoeringen beschikbaar stelde.

1. voor het Comité, voor hetwelk kosten nog moeite te veel zijn om den militairen de lasten, die der mobilisatie aankleven, zooveel mogelijk te verlichten en
2. voor de militairen zelve, want laten wij tenminste hen die zich zoo plots van hunne betrekkingen zagen weggerukt, het leven hier zoo dragelijk mogelijk maken.⁷⁹

Op zaterdag 28 september 1916 berichtte de Oosterhoutsche Courant:

Nu de meeste militairen hier vertrokken zijn voor een tiendaagsche oefening, nu onze straten akelig leeg en stil zijn, onze caféhouders en winkeliers zich plotseling een groot deel hunner cliënteel zien ontnomen, dringt zich weer de vraag naar voren wat en door wie iets is gedaan om in Oosterhout blijvend een garnizoen te krijgen.

Hierbij wordt opgemerkt dat de dienstplichtige soldaten een soldij van 23 cent per dag hadden, hetgeen kennelijk toch voldoende was om de kroegbazen voldoende brood op de plank te bezorgen.⁸⁰ In het krantenartikel werd verder naar voren gebracht dat het aantrekken van een garnizoen een mooie taak voor *Oosterhout Vooruit* zou zijn. *Oosterhout Vooruit* nam de aanbeveling over, maar boekte geen succes. Een en ander maakt duidelijk dat tijdens de oorlog in Oosterhout burger en militair kennelijk goed door dezelfde deur konden.

Tegen het einde van de oorlog liepen de spanningen in Nederland op. Er heerste de beruchte Spaanse griep en er heerste bij een gedeelte van de bevolking een revolutionaire stemming, althans zo werd dat laatste door velen verondersteld. De Nederlandse bisschoppen gingen tot tegenactie over en lieten de aan hen toevertrouwde gelovigen tijdens de H. Missen op zondag 17 november 1918 bidden voor het behoud van orde en veiligheid.

**De Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland
aan de hun toevertrouwde Geloovigen
ZALIGHEID IN DEN HEER.**

Nu de storm der revolutie over Europa is losgebroken en ook in ons vaderland de bevolking wordt aangehitst en opgezet om orde en rust te verstoren, is het plicht van alle geloovige partijen, op te komen voor het gezag dat wij erkennen en eerbiedigen, als door God gewild en gesteld en niet als ontleend aan den wil des volks.

Daarom, B. G., achten Wij het Onzen duren plicht, alle aan Onze zorgen toevertrouwde geloovigen op te roepen tot den strijd voor gezag en orde, voor vrijheid en recht. In het bijzonder doen Wij met het volste vertrouwen een beroep op de mannen onzer Katholieke Vereenigingen, dat zij pal mogen staan tegenover elke revolutionaire beweging en vasthouden aan de katholieke beginselen, welke voorschrijven eerbiediging en handhaving van het gezag.

Dat allen zonder uitzondering zich stipt onthouden van alle nieuwsgierige of erger medewerking bij niet onwaarschijnlijke relletjes of oproerige bewegingen. Bewaren wij rust en orde, opdat de ellende, welke reeds geleden is, nu deze op het punt staat te verdwijnen, straks niet nog erger kome over ons volk door wanorde en revolutie.

Vernederen wij ons voor God en smeeken wij Hem, B. G., door vurig gebed, dat Hij ook deze nieuwe ramp afwende van ons vaderland, dat, dank Zijne barmhartigheid, gespaard bleef voor den oorlog.

Na alle H.H. Diensten op den dag der afkondiging van dit schrijven zal de Litanie van de H. Maagd worden gebeden om door Hare veelvermogende voorspraak Gods barmhartigheid af te smeeken over ons Vaderland.

En zal dit Ons herderlijk schrijven op den 26sten Zondag na Pinksteren op de gebruikelijke wijze in de kerken worden voorgelezen.

Gegeven te Utrecht op Sint Maarten 1918.

† H. VAN DE WETERING,
Aartsbisschop van Utrecht.
† W. VAN DE VEN,
Bisschop van 's Bosch.
† A. J. CALLIER,
Bisschop van Haarlem.
† L. J. A. H. SCHRIJNEN,
Bisschop van Roermond.
† P. HOPMANS,
Bisschop van Breda.

De rooms-katholieke minister-president jhr. Charles Ruys de Beerenbroeck vroeg aan de abt van de Sint-Paulusabdij op die dag hetzelfde te doen, een verzoek dat de abt honoreerde.⁸¹

Inmiddels had op 18 november 1918 de 'spontane' manifestatie van trouw aan het Koningshuis op het Haagse Malieveld duidelijk gemaakt dat de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk de 'zielige' revolutiepoging van Troelstra afwees. Door de grote aandacht die deze manifestatie gekregen heeft, is de landelijke huldebetuiging van 2 december 1918 aan Het Koninklijk Huis in de schaduw gebleven, wat jammer is, want de inzet van het gezagsgetrouwe Nederland was er niet minder om.

In Oosterhout was de organisatie van die huldebetuiging in handen van het Oranjecomité, waarvan J. van Loon voorzitter en K. Vermijs secretaris was. Het feest begon om 12.00 uur met koraalmuziek die vanaf de toren van de Sint Jan ten gehore werd gebracht. Vervolgens begon om 14.00 uur de optocht waaraan 29 verenigingen deelnamen. Via de Leijsenhoek, Markt, Kerkstraat en Arendstraat begaf de stoet zich naar de Heuvel. Daar had zich inmiddels in het stadhuis in de raadszaal een zeer select gezelschap verzameld met generaal Van Terwisga en burgemeester De van der Schueren in de hoofdrollen. Nadat de kinderen van baron Van Oldeneel tot Oldenzeel aan de echtgenotes van de generaal en de burgemeester bloemen hadden aangeboden, nam L. Vermijs het woord:

Excellentie en Edelachtbare Heeren

Het Oranjecomité is U er dankbaar voor, dat bij deze gelegenheid gegeven wordt, om in Uw persoon mede namens honderden en honderden, die op initiatief van het Comité bijeen zijn gestroomd, te getuigen van diepen eerbied en groote liefde tot Hare Majesteit de Koningin. Nu in het gansche land uitleg gegeven wordt aan de gevoelens van trouw aan Hare Majesteit en aan Haar Huis, wil Oosterhout, door zijne geschiedenis sinds verre eeuwen aan Nassau verbonden, de dragers van het Hoogste gezag in zijn midden huldigen als vertegenwoordigers van de Kroon.

Wij zouden ons willen veroorlooven Hare Majesteit de volgende vertolking onzer gedachten telegrafisch te zenden.

Aan Hare Majesteit de Koningin te 's-Hage

Het Oranje-Comité in Oosterhout ten gemeentehuize feestelijk ontvangen door Zijne Excellentie den Luitenant-Generaal Commandant van het Veldleger en door de Edelachtbare Heeren Burgemeester en Wethouders ter gelegenheid eene Oranje-betooging, biedt Hare Majesteit en hoogst derselve Huis, mede namens veertig verenigingen de eerbiedige verzekering van onwankelbare trouw en verknochtheid.

Het bestuur Oranje-Comité
J. van Loon, voorzitter
L. Vermijs, secretaris⁸²

De toespraak werd met een daverend applaus beantwoord, waarna Van Terwisga het woord nam. Hij bedankte Oosterhout voor de gastvrijheid en de waardering voor zijn soldaten bij de inkwartiering en hij verzekerde de aanwezigen dat

De goede verstandhouding tusschen de burgerij en militairen voor hem steeds eene aangename herinnering [zal] blijven.⁸³

Vervolgens ging het gezelschap naar het bordes van het stadhuis. Aurora zong het *Wilhelmus*, de stafmuziek van het 5^e Regiment Infanterie speelde het *Wiens Neerlandsch bloed* en de Houtsche Harmonie bracht het *Oranje Trouw* ten gehore. Daarna vervolgde de optocht zijn weg. Via de Kegelstraat, Gasstraat, Rulstraat, Sint Janstraat, Markt, Klappeijstraat, Kloosterstraat, Keiweg, Nieuwstraat, Gasthuisstraat en opnieuw de Heuvel werd de Bredasche weg bereikt, waar de stoet werd ontbonden. De volgende dag werd van Hare Majesteit een antwoord ontvangen waarin zij haar dankbaarheid tot uiting bracht voor de betoonde trouw aan het Koninklijk Huis door de Oosterhoutse bevolking.

14 Defilé bij Oranjemanifestatie op 2 december 1918. Links op het bordes luitenant-generaal Van Terwisga, naast hem met ambtsketen burgemeester F. ridder van der Schueren en rechts daarvan K. Vermijs.⁸⁴

Conclusies

In vergelijking met de meeste andere plaatsen in Noord-Brabant, waar tijdens de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog Nederlandse troepen gelegerd waren, verliep die periode in Oosterhout buitengewoon rustig. De goede verhouding tussen de burgerij en de militairen kwam nimmer onder serieuze druk te staan. Relletjes en

opstanden onder de soldaten kwamen niet voor en de waarderende woorden van Van Terwisga op 2 december 1918 waren geen beleefdheidsfrases, maar een juiste weergave van de werkelijkheid. Die specifieke ontwikkeling in Oosterhout heeft verschillende oorzaken.

Het aantal in Oosterhout gelegerde militairen was bijvoorbeeld gering in vergelijking met de hoeveelheid die in Tilburg ondergebracht was.⁸⁵ Bovendien was de legering in Oosterhout veel beter dan in de Brabantse textielstad. In Tilburg hadden verschillende industriële leegstaande fabrieksruimtes aan het leger verhuurd die eigenlijk niet geschikt waren voor het onderbrengen van soldaten. In Oosterhout was de legering veel kleinschaliger en vond veelal bij particulieren plaats. Daarnaast waren er de arbeidsomstandigheden. Zolang er niet daadwerkelijk gevochten werd, hadden gevechtseenheden te kampen met een grote leegloop en de daaruit voortvloeiende verveling van de soldaten. Veel van de tijd wordt opgevuld met zinloze exercitie, wachtlopen en andere 'houdt ze bezig'-activiteiten. Zoiets riep agressie en weerspanning bij de soldaten op, terwijl het lagere kader en de lagere officieren door hun rechtlijnigheid vaak een en ander versterkten.⁸⁶ Voor soldaten die op een staf van het niveau van het hoofdkwartier van het Veldleger werkten, waren de arbeidsomstandigheden veel gunstiger. Ook als er niet gevochten werd, hadden zij meer dan genoeg te doen en ervoeren zij hun werk minder als een zinloos tijdverdrijf.

De Oosterhoutse historica Cock Gorisse heeft aangetoond dat het eerste decennium van de twintigste eeuw in Oosterhout gekenmerkt wordt door stagnatie op velerlei terreinen.⁸⁷ De komst van het hoofdkwartier van het Veldleger betekende een impuls om uit de verstarring te geraken en werd daarom door de bevolking positief gewaardeerd. De Oosterhoutse verenigingen waren zeer nauw betrokken bij de vrijetijdsbesteding van de soldaten en werkten er aan mee dat de militaire samenleving goed in de Oosterhoutse geïntegreerd werd. De suggestie van Van den Eerenbeemt dat de mobilisatie in Noord-Brabant voor een cultuurschok gezorgd zou hebben, lijkt voor Oosterhout niet op te gaan. Klachten over gedrag van de soldaten komen nauwelijks voor en het negatieve bericht in het Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout van 29 april 1917 moet als een uitzondering beschouwd worden. De Oosterhoutse geestelijkheid ontwikkelde, voor zover dat uit de parochiearchieven is na te gaan, geen bijzondere activiteiten voor het behoud van de zedelijkheid.⁸⁸ De foto's uit de mobilisatiejaren laten op een geheel eigen wijze zien, dat het straatbeeld in Oosterhout door de militaire aanwezigheid nauwelijks veranderd is. Overal heerst rust in een decor van armoedige schoonheid.

Deze bijdrage aan de Oosterhoutse geschiedenis is niet meer dan een momentopname van een korte periode. Dat heeft zijn beperkingen, maar is misschien een aanzet tot meer onderzoek. Een grondige bestudering van het Oosterhoutse verenigingsleven kan veel bijdragen tot een betere kennis van de maatschappelijke verhoudingen. Het in kaart brengen van de Oosterhoutse elites heeft eenzelfde resultaat. Van de vereniging *Oosterhout Vooruit* is eigenlijk alleen de naam overgebleven alsof het hier niet meer dan een hersenschim betrof. Kortom: er is op het gebied van de Oosterhoutse geschiedschrijving nog veel en nuttig werk te verrichten.

AANTEKENINGEN

1. H.F.J.M. van den Eerenbeemt red., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel 2. Emancipatie en industrialisering 1890-1945* (Amsterdam, 1996), 16.
2. Zie voor de bevolkingsopbouw in het begin van de twintigste eeuw: J.J.A.M. Gorisse, *Van patronaat tot onderneming. Welzijnswerk in Oosterhout in de 20^e eeuw* (Oosterhout, 1997), 10-11.
3. In de volkstelling van 1899 werd Middelwijk nog als Wijk c aangegeven. Bij de volkstelling van 1909 is de wijkindeling veranderd en wordt de aanduiding Middelwijk niet meer gebruikt. Tijdens het Interbellum verdwijnt de aanduiding Middelwijk geheel uit het spraakgebruik.
4. RAT, Archief 2001, inv.nr. 364, Gemeenteverslag Oosterhout, 1916.
5. De kerkdorpen en de buitengebieden kwamen veel later aan de beurt.
6. Het sterftecijfer in 1918 was 17,7 per 1000 inwoners; in 1919 liep dit op tot 18,8. RAT, Archief 2001, inv.nr. 365 en 366, Gemeenteverslag Oosterhout.
7. Het totaal aantal dodelijke slachtoffers in Nederland bedroeg 20.000. Zie hiervoor: Alfred Staarman, *Verre van vredig. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Delft, 2004), 113.
8. De van der Schuuren bleef tot 30 juni 1945 burgemeester.
9. Het jaarsalaris van de burgemeester bedroeg f 2.500,-, de gemeentesecretaris kreeg f 2.200,-, terwijl de wethouders het met f 325,- moesten doen.
10. In 1906 bestond de kiesvereniging uit twee leden, echte notabelen uit Oosterhout: W.A. Fick en A.J.M. Smits.
11. De belangrijkste fabrieken waren de Margarinefabriek Verschure, de Stoomkuiperij Simons, de steenfabriek van F. Oomen en de tabaksverwerkende vaderijen van Fick.
12. Zie voor deze problematiek: W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* ('s-Gravenhage, 1992).
13. De locaties in 's-Gravenhage en 's-Hertogenbosch waren respectievelijk Fluwelen Burgwal 12 en de Fraterschool aan de St. Josephstraat.
14. KB van 10 augustus 1914, nr. 61. De Oorlogswet was gebaseerd op artikel 187 van de Grondwet.
15. Villa Mathilda werd in 1967 afgebroken en lag aan de Keiweg waar thans de supermarkt Albert Heijn gelegen is.
16. Zie hiervoor onder andere W.G. de Bas, 'De Kalix Berna of Kalbergen', *Militaire Spectator* 2 (1916), 63-70 en W.H. van Seters, 'Het 'campement' bij Oosterhout anno 1732', in *Jaarboek De Oranjeboom* 22 (1970), 124-147. De kogelvaarders aan de Tilburgsebaan en de restanten van de Princentafel zijn tastbare herinneringen aan dat militair verleden.
17. RAT, Archief 2001, inv.nr. 316, Brief van de burgemeester aan de CdK d.d. 14 augustus 1914.
18. In de Sint-Paulusabdij waren in de kapittelzaal 15 bedden en in de refter 25 bedden gereedgemaakt. Zolang er nog geen gewonden waren, bleven de monniken de refter voor hun maaltijden gebruiken.
19. Voor de geschiedenis van de vluchtelingen zie: Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgesvangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel, 2000).
20. Armlastige Belgische gezinnen met twee kinderen kregen van de Nederlandse regering f 7,30 per week om in hun onderhoud te voorzien.
21. Zie hiervoor: G.A.A. Daalmans, *Een Belgisch dorp in een Brabantse stad. Het leven van de Belgische vluchtelingen in de vluchttoorden van Bergen op Zoom 1914-1919* (Bergen op Zoom, 1999).
22. J. Vyverman e.a., *Huldealbum Marinus de Jong* (Antwerpen, 1982), 19.
23. De juistheid daarvan is moeilijk vast te stellen, omdat van de Koninklijke Harmonie uit die tijd geen archiefstukken bewaard zijn gebleven. Het is wel waarschijnlijk dat de opdrachtgevers van De Jong bestuursleden van Oosterhout Vooruit. *Vereniging tot bevordering van handel, nijverheid en vreemdelingenverkeer* waren.
24. J. Vyverman e.a., *Huldealbum Marinus de Jong* (Antwerpen, 1982), 29.
25. Regelmatig worden nog steeds uitgevoerd de Missa in honorem beatorum spirituum en Missa solemnis in honorem Sancti Joannis Baptistae (1973).
26. Een broer van Louwerse was monnik in de Sint-Paulusabdij wat ongetwijfeld de medewerking van de abt voor de hulpverlening bevordert heeft.
27. RAT, Archief 2001, inv.nr.4, Notulenboek.
28. RAT, Archief 2001, inv.nr.1776, Comité tot steun aan Belgische vluchtelingen,
29. Op 1 december 1916 verbleven nog 28 Belgische vluchtelingen zonder steun van rijkswege en 65 met steun van rijkswege.

30. Voor de gedetailleerde geschiedenis hiervan zie: M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout onder het bestuur van haar eerste abt dom Jean de Puniet 1907-1941* (Tilburg, 1991).
31. M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout*, 101.
32. De Fransen waren tot hun drieënvijftigste levensjaar dienstplichtig.
33. Eén van de discussiepunten was de vervulling van de dienstplicht.
34. M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout*, 103.
35. Belgische vluchtelingen die gedurende de oorlog in Nederland een bestaan hadden opgebouwd, waren vaak niet erg gehaast om naar hun land terug te keren.
36. Generaals behoren tot de opperofficieren, terwijl kolonels, luitenant-kolonels en majoors tot de hoofdofficieren en de kapiteins/ritmeesters en luitenants tot de categorie subalterne officieren behoren.
37. Voor een nominale opsomming van de officiersbezetting op 1 januari 1917 zie: J. Kooiman red., *De Nederlandse strijdmacht en hare mobilisatie in 1914* (Purmerend, z.j.), 39.
38. Dit was de hoofdamtenaar van de telegrafie C. Dronkers, voor wiens inkwartiering de kwartiergever *f* 1,50 per dag incasseerde.
39. Dit waren onder andere Heuvel 4 en het huis van de tijdens de oorlog overleden dr. H.A.C. Sluifers, thans H 19.
40. Naar de kwaliteit van de dienstplichtigen op de hogere militaire staven is geen wetenschappelijk onderzoek verricht. Gezien de praktijk na de Tweede Wereldoorlog is het aannemelijk dat deze selectie ook tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft plaatsgevonden.
41. Voor de situatie in Tilburg zie: A.P.M. Kleijngeld, *Gemobiliseerde Militairen in Tilburg tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Tilburg, 1983).
42. Aangezien de Staat van beleg in de grensgemeentes van kracht was, had de overheid weinig juridische belemmeringen bij bestrijding van de smokkelarij. De smokkelaars reageerden daarop met het opslaan van hun smokkelhandel in de gemeentes waar geen Staat van beleg van kracht was en de overheid minder opsporingsmogelijkheden had.
43. RAT, Archief 2001, inv.nr. 1220. Brief van CdK aan de burgemeester.
44. Op het stadhuis waren toentertijd geen schrijfnachines of kopieerapparatuur aanwezig, zodat de gehele administratie handgeschreven was.
45. RAT, Archief 2001, inv.nr. 316, Uitgaande correspondentie Burgemeester.
46. Noch in de kranten, noch in de relevante gemeentestukken wordt van overmatig drankgebruik melding gemaakt.
47. RAT, Archief 2001, inv.nr. 317. Brief van de burgemeester aan de Commandant Veldleger d.d. 20 maart 1916.
48. RAT, Archief 2001, inv.nr. 238. Brief van de Commandant van het Veldleger aan de burgemeester van Oosterhout, d.d. 4 mei 1917.
49. Grotenhuis was erg ziek geweest en was volgens Van Voorst tot Voorst niet meer in staat zijn functie goed te vervullen.
50. Joep Baartmans-van den Boogaart, *Oosterhout gezien door de Commissaris der Koningin mr. Arthur E.J. baron van Voorst tot Voorst. Verslagen van zijn werkbezoeken van 1896 tot 1925* ('s-Hertogenbosch, 2004), 28.
51. RAT, Archief 2001, inv.nr. 316, brief burgemeester aan ritmeester Van Gellicum, d.d. 27 september 1914.
52. Het pension Buitenzorg was in het slotje Borselen aan de Ridderstraat gevestigd.
53. RAT, Archief 2001, inv.nr. 1264. Lijsten van inwoners die voor het verlenen van inkwartiering en onderhoud van het krijgsvolk in aanmerking komen.
54. Een uitstekend overzicht van de activiteiten van deze commissie staat in: Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18'* (Soesterberg, 2004), 65-79.
55. F. Kan en G. van Liebergen waren andere leden van het Comité. Hun aanstellingsdatum was niet te achterhalen.
56. Van zijn hand verschenen veel publicaties in Taxandria.
57. De muziekschelp werd in 1897 voor *f* 400,- gekocht en is nog steeds te bewonderen in de tuin achter het voormalig sociëteitsgebouw aan de Kerkstraat, die aan het parkeerterrein De Vijzel grenst. De muziekschelp wordt nog steeds bij muziekuivoeringen en andere culturele manifestaties gebruikt.
58. Enkele voorbeelden: Symphonieorkest van het 5e Regiment Infanterie, het 2e Regiment Huzaren en het 7e Regiment Infanterie.

59. Het hoofd van de commissie, generaal-majoor P. Kleijhens toonde zijn belangtelling door in Oosterhout een bijeenkomst van het Comité Ontspanning en Ontwikkeling bij te wonen.
60. Jac. M.M. Meeuwissen, *Sociëteit "De Eendragt" Eene Vriendschappelijke Vereeniging tot uitspanning en bevordering van gezellig verkeer* (Oosterhout, 1966), titelpagina.
61. Hotel De Harmonie lag op de hoek van de Markt en de Sint Janstraat.
62. Voor de ledenlijst en de bestuursamenstellingen zie: Jac.M.M. Meeuwissen, *Sociëteit "De Eendragt"*, bijlagen op ongenummerde pagina'.
63. Na de Nederlandse capitulatie op 15 mei 1940 herhaalde dit fenomeen zich. Nu waren het de Duitse officieren die liefderijk opgenomen werden.
64. J.W.M. Schulten, *De Nederlandse officier en zijn geschiedenis. Hondervijfentwintig jaar KVEO* (Amsterdam, 2002), 87.
65. W.H. van Terwisga, 'Grepn uit mobilisatieherinneringen', in: *Herinneringsboek van de Nationale Bond het Mobilisatiekruis* (z.pl., 1939), 59-60.
66. Jac.M.M. Meeuwissen, *Sociëteit "De Eendragt"*, 37.
67. Jac. M.M. Meeuwissen, *Sociëteit "De Eendragt"*, 43. Met *Den dag van Decr.* wordt 2 december 1918 bedoeld.
68. Thans is op dezelfde plaats Intersport Geerts gevestigd.
69. Jac. M.M. Meeuwissen, *Sociëteit "De Eendragt"*, 47.
70. Ch. Frencken was lid van de Brabantse Staten.
71. Voor de geschiedenis van Aurora vanaf de oprichting tot aan 1914 zie: L.W. van Loon en P.H. Akkermans, *Gedenkboek Liedertafel AURORA 1881-1931* (Oosterhout, 1931).
72. Geciteerd in: C. v.d. Elshout, H. Louws en C. de Wolf, '*Aurora*' 1881-1981 (Oosterhout, 1981), 36.
73. Dongensche Courant, 23 juni 1917. Drukker en Uitgever Louis H. Vermijs, Stoomdrukkerij, Arendstraat in Oosterhout gaf de nieuws- en advertentiebladen Dongensche Courant, Oosterhoutsche Courant en Gilze-Rijensche Courant uit.
74. Voor de geschiedenis van de Harmonie zie: Cock Gorisse, *Grepn uit 175 jaar Koninklijke Harmonie Oosterhout* (Oosterhout, 2000).
75. Zo bestond in Breda de *Vereeniging Breda's welvaart*.
76. De Harmonie had toen een schuld van ongeveer f 750,-.
77. *Oosterhoutsche Courant*, 26 juni 1915.
78. De exacte datum waarop de Koninklijke Harmonie weer in het rechte spoor gekomen is, kon niet worden achterhaald.
79. Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout, 27 december 1914.
80. Voor de soldijregelingen zie: Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland*, 155-158.
81. M. Mähler, *De Sint-Paulusabdij van Oosterhout onder het bestuur van haar eerste abt dom Jean de Puniet 1907-1941* (Tilburg, 1991), 105.
82. *Nieuwsblad voor het Kanton Oosterhout*, 5 december 1918.
83. *Ibidem*.
84. J.M.H. Broeders en G.J. Rehm, *Oosterhout in oude ansichten* (Zaltbommel, 1969), 155.
85. In Tilburg waren ongeveer 20.000 militairen ondergebracht.
86. A.M.P. Kleijngeld, *Gemobiliseerde militairen in Tilburg* en Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland* geven in hun baanbrekende studies hiervan vele voorbeelden.
87. Zie hiervoor: Cock Gorisse, 'De lange weg van dorp naar stad. Industrialisatie in de gemeente Oosterhout', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 50 (1997), 61-117. J.J.A.M. Gorisse, *Oosterhout. Bouwen voor een beter bestaan. Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting in Oosterhout 1832-2002* (Oosterhout, 2002).
88. Onderzocht werden de archieven van de parochies Sint Jan de Doper en Sint Antonius.